

BIRÓ ANNAMÁRIA*

AZ 1848–1849-ES FORRADALOM ÉS SZABADSÁGHARC
EMLÉKEZETE NŐI SZERZŐK NAPLÓIBAN ÉS
EMLÉKIRATAIBAN

Kulcsszavak: *1848–1849-es forradalom és szabadságharc; memoár; napló; emlékirat; női szerepek; biografikus narráció*

A 19. században a történelemformáló eseményekben való részvétel, valamint annak a közösségi emlékezetben való megteremtése, az interpretációk útjának kijelölése és az emlékezés formáinak konstrukciója szinte kizárólag a férfiak privilégiuma volt. A magyar nemzeti múlt egyik legjelentősebb eseménysorozatává formált időszaka az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc. A kérdésnek hatalmas szakirodalma van, emellett pedig sok száz személyes dokumentum idézi fel a csaknem másfél év eseményeit. A társadalom szinte összes rétegéből kerültek ki olyanok, akik az átélt tapasztalatoknak valamilyen írásos formát kívántak adni: politikusok és katonák, tudósok és művészek, polgárok és földművesek, kereskedők és kézművesek, papok és tanítók, mérnökök és hivatalnokok próbálták értelmezni, megmagyarázni az eseményeket, vagy egyszerűen csak lejegyezték személyes tapasztalataikat. Számos kiemelkedő személyiség, köztük Kossuth, Görgey, Széchenyi, Klapka írásai jól ismertek a történelem iránt érdeklődők számára, de sok kisebb jelentőségű és a háttérben maradó szereplő memoárja is napvilágot látott már.¹

A történeti, politikai értelmezés nem tárgya ennek az elemzésnek, amelynek vizsgálati tárgyai egodokumentumok, amelyeket nők írtak. Mi lehet egy ilyesfajta változás és elemzés célja? Bozsoki Petra nemrég megjelent, programadó tanulmányában

* BIRÓ Annamária (1980), PhD, irodalomtörténész, egyetemi adjunktus, BBTE, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, annamaria.biro@ubbcluj.ro

1 Az egodokumentumokat számba vette és elemezte több munkájában is HERMANN Róbert: *Negyvennyolcas történetünk mai állása*. Magyar Napló, Bp., 2011; uő: *Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoáriróadalomban*. Századok CXXVIII(1994). 1. sz. 113–134.

kijelenti, hogy a női szerzősége fókuszáló elemzések témaválasztása már önmagában politikai intenciót sejtet, akár reflektáltan, akár kevésbé expliciten kapcsolódnak az egyre több ágra szakadó feminista kutatásokhoz.² Amelyeknek egyik feladata lehet rámutatni arra, hogy az evidenciaként kezelt kijelentések (mint például a tanulmányt indító mondat) sok esetben tarthatatlanok: már a női szerzők által írott szövegek száma is jelzi, hogy a sorsfordító eseményekre való emlékezés vagy akár a kultikus emlékezés megteremtése nem jöhet létre a plurális nézőpontok számbavétele nélkül. Arra már az 1848–1849-es naplók és memoárok eltérő narrációs technikáit vizsgáló K. Horváth Zsolt is felhívta a figyelmet, hogy a szabadságharc esetében azért is jelentős az emlékezés és az ezzel összefüggő kultusz problémája, mert a magyar történelem során kevés olyan emblematisztikus történeti mozzanat említhető, amelyet olyan sokszor és sokféle céllal felhasználtak volna, mint ezeket az eseményeket. Így a rekonstrukció, az emlékezés módját mindig meghatározza az aktuális történelmi helyzet és politikai szituáció. A tanulmány a Pierre Nora-i fogalomrendszerből kiindulva bizonyítja az eltérő szerzői intenciók, az önkonstrukciós technikák jelentőségét a személyes történelem megteremtésében, de nem differenciálja a forrásokat létrehozóik nemi hovatartozása alapján, sőt, női szerzőtől származó szöveget nem is említ, az elemzésnek nem lévén tétje a társadalmi szerepek eltérésének hangsúlyozása.³ Mind az általa vizsgált, mind pedig az itt elemzett dokumentumokban konfliktusos helyzet tételeződik a külvilág (azaz a szabadságharc) és a belső én (azaz a személyes érzelmek) között, és ebből a konfliktusos helyzetből rajzolódnak ki egy újfajta szerep körvonalai.⁴ A nők esetében természetesen ez a helyzet ugyanolyan termékeny, mint a férfi szerzőktől származó szövegek esetében, a konfliktus azonban még látványosabb: az események interpretálásában ugyanis kevésbé hangsúlyosak a tanult normák: a heroizálás gesztusait felülírják a saját tapasztalatok, a történelmi események konvencionális értelmezése megváltozik, ha a történelmi esemény saját életre való hatását erősebbnek érzik. A forradalom és szabadságharc az emlékezetet megörökíteni kívánó nők esetében is az addigi élet normarendszerének megváltozásával járt, az új helyzetben pedig végig kellett gondolni a saját pozíciót és életlehetőségeket. A narratív identitás elemeire bontásával egyrészt azt láthatjuk, miként alakulnak a történelmi események fényében az új szerep elemei, másrészt a tanult viselkedésformák és

2 Bozsoki Petra: *Politizáló nőtörténetírás. A 19. századi magyar nőtörténetről szóló diskurzus tendenciái (módszertani javaslat)*. Verso 2023. 2. sz. 9–32.

3 K. HORVÁTH Zsolt: *Naplók és memoárok mint „lehetséges történelmek”. Az 1848–49-es emlékezések történeti képe és olvasási dilemmái*. Alföld LI(2000). 5. sz. 81–98.

4 A naplók társadalomtörténeti hasznosíthatóságához lásd GYÁNI Gábor: *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása = uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Bp. 2000. 25–32.

értelmezési minták cselekvésre ösztönző vagy akár azt korlátozó hatását is felismerhetjük.⁵

A lehetséges források számbavételét illetően a tanulmány nem törekszik teljességre, bár igyekeztem a legkülönbébb helyzetben levő nők által írott egodokumentumokat megvizsgálni olyan szempontból is, hogy érzékelhető-e valamilyen ismétlődő minta akár a saját szereplehetőségek számbavétele esetén, akár az események interpretációs sémáinak használatakor.

A NŐI SZERZŐK TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

Mint ahogyan a rendelkezésünkre álló forrásanyag műfajilag is sokszínű, úgy a szerzők társadalmi pozícióját tekintve sem rajzolható ki egy olyan markáns típus, amely az emlékezetkonstrukcióban tudatos és követhető szerepet vállalna. Az, hogy kik ők, meghatározza azt is, milyen műfaji tradícióhoz igyekeznek kapcsolódni írásukkal, illetve, hogy a szövegnek mi a vállalt vagy rejtve hagyott intenciója. Különböző íráshasználati szokásokkal rendelkeznek és a nemesi íráshasználat⁶ tradíciójához igazodnak az arisztokrata körökből származó szerzők. Ezek közül az erdélyi főúri családokból származó Wesselényi Jozefát (1812–1899) és Bethlen Johannát (1825–1909) társíthatnánk; előbbi Bánffy János küllői főispán, utóbbi pedig Toldalagi Mihály gróf, főkirálybíró, negyvennyolcas honvéd-őrnagy felesége. Hozzájuk csatolható Toldalagi Róza grófnő, báró Schleinitz Vilmos felesége. Mindhármuk esetében meghatározó a családi tradíció, a napló- és emlékiratírás, ezek családi és közösségi funkciói több generáción keresztül öröklődtek, ráadásul férjeik forradalmi szerepvállalása is befolyásolta az emlékezetállítás gesztusait. Hasonló tradíciótól indítva és befolyásoltan írja meg Zichy Antónia (1816–1888), gróf Batthyány Lajos miniszter felesége, majd özvegye saját verzióját mintegy emlékéllításként és az események autentikus rögzítéseként a gyermekeik számára. Bár ebben az időben még nincsenek jól körülhatárolható markerei az értelmiségi szerepkörnek, a polgárosodó életmódot folytató, a reformkori folyamatokban elsősorban íróként vagy politikusként részt vevő férfiak feleségeként, vagy akár szuverén női szerzőként megszólalók alkotják a következő kört: Szendrey Júlia (1828–1868), aki ekkor nem csupán Petőfi Sándor feleségeként, hanem naplóíróként is ismert; Kánya Emília (1828–1905), a pesti evan-

5 A nőtörténetírás feminista és nem feminista megkülönböztetéséről lásd Natalie Zemon DAVIS: „Nőtörténelem” átalakulóban: Az európai helyzet = *Van-e a nőknek történelmük?* Szerk. Joan W. SCOTT. Balassi, Bp., 2001. 95–125.

6 A különböző íráshasználati szokásokat Keszeg Vilmos több írásában is tárgyalja. Összefoglaló jellegű munka: KESZEG Vilmos: *A történetmondás antropológiája*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2011.

gélikus körökből származó, ekkor még íróként és lapszerkesztőként nem tevékenykedő művelt nő, az események idején Friedrich Feldinger (Földényi Frigyes), majd Szegfi Mór felesége; a német anyanyelvű Brunszvik Teréz (1775–1861), az első magyarországi óvodák alapítója; Csapó Mária (1828–1896) később író, szerkesztő, Vachott Sándor felesége; nem utolsósorban Horváth Janka (1839–1920) író. Külön csoportot alkotnak azok, akik aktív szerepet vállaltak a harcokban: a rendkívüli kultikus figurává nővő Lebstück Mária Ludovika (1830–1892) honvéd, huszár főhadnagy vagy a kevésbé ismert, özvegy Hájek, szül. Györgyfy Róza (1832–?), aki visszaemlékezése szerint akkori férje, Dsisák István oldalán harcolt a szabadságharcban, ám a kalandos élettörténet hitelességét a történészek még nem ellenőrizték. Az emlékezés személyiségből fakadó eltéréseinek jelentőségét az alapvetően ugyanarról szóló, de eltérő narrációk ismeretében nem nehéz belátni. Az emlékezés egyben narratív identitás, a szerző társadalomban betöltött szerepe meghatározhatja azt is, hogy miért egy bizonyos diskurzusformát használ. A fentiektől teljes mértékben eltérő pozícióból szólal meg a forradalom idején mindössze 13 éves Törös Mária (1835–?), Törös Tamás és Dapsy Terézia lánya, akinek apja Szemere Bertalan futára volt, és aki így nem tekinthető marginális szereplőnek, de az mégis belátható, hogy még oly mértékben sem képes leképezni a körülötte zajló történések totalitását, mint azok a női szerzők, akik bizonyos segítséget kapnak az emlékezés irányítására: egyrészt a gyermekkorban elsajátított íráshasználati stratégiák felől, másrészt a környezetük interpretációs gyakorlatából következően. Ezek a női szerzők – kevés kivételtől eltekintve – a forradalom és szabadságharc idején nem lépnek ki az úgynevezett nyilvános szférába, ahogyan ezt például Kossuth Zsuzsanna, Kossuth Lajos legfiatalabb húga teszi. Ő az anyai kötelezettségeket háttérbe szorítva, gyermekeit otthon hagyva szervezte meg a hadi ápolást; az összesen 72 tábori kórház felállításával európai viszonylatban is úttörőnek számított. Néhány nő fegyvert is ragadott, de összességükben az egodokumentumok arról tanúskodnak, hogy a nők történelemformáló tevékenysége még ebben a kizökkent időintervallumban sem a nyilvános szférában nyilvánult meg elsősorban. A szövegek azt bizonyítják, hogy élettapasztalataikat, jövőbeli lehetőségeiket újra kellett gondolniuk, és sok esetben tudatosan hoztak létre új szerepköröket. Ezek számbavételével rajzolható meg az a diszkurzív konstrukció, amelyet forradalmi szerepnek tekinthetünk.

FORRÁSOK

Az általam vizsgált, női szerzőktől származó szövegek mindegyike kiemelt eseményként kezeli az 1848–1849-es időszak eseményeit, de sem műfajilag, sem nyelviileg, sem pedig az írás intenciója felől nem lehet homogén halmazként kezelni őket. Az egodokumentumok legváltozatosabb formáit mutatják.

Szendrey Júlia naplófeljegyzései életének különböző szakaszaiból maradtak fenn, eseményleírások helyett inkább érzelmeinek, vívódó gondolatainak megfogalmazását olvashatjuk bennük. A forradalom időszakát *Az erdődi napló* (1848. szeptember 30. – 1848. október 17.), valamint *A kolozsvári napló* (1849. november 8. – Erdőd, 1850. március 25.) jeleníti meg.⁷ Kánya Emília önéletírásában már a forradalomról írott rész címe is jelzi az események kiemelt jelentőségét. *Az Új élet, új szenvedés* című fejezetben olvashatjuk visszaemlékezéseit erre az időszakra, ám a fordulópontot nem kizárólag a történelmi események, hanem férjhezmenetele és Feldingerrel való rossz házassága jelenti.⁸ Emlékeinek rekonstruálásában és narratív formába öntésében bevallása szerint segítségére voltak a naplói, melyeket fiatal korától kezdve vezetett. Nem szánt tehát külön fejezetet a forradalomra való visszaemlékezéseinek, és nem különíti el azokat a többi életeseménytől, viszont a fejezet utolsó sorai a narráció befejezettségére utalnak.⁹ Hasonlóan Kánya Emíliához, Vachott Sándorné Csapó Mária is olyan körökben mozgott, amelynek tagjai a 48-as törekvések reprezentatív figurái voltak. Az emlékiratot jegyző Csapó Mária szándékai szerint a hivatalos események belső megítélését, családi, rokoni kapcsolati hálóját, a nagy történések mögötti személyes motivációkat, illetve a hangsúlyosan vállalt szubjektivitást képviseli szövegében, attól sem riadva vissza, hogy a korszak szereplőit személyes elfogultságai miatt a hivatalos képtől teljesen eltérő módon tárgyalja.¹⁰ Bár a forradalom és szabadságharcot megelőző és azt követő időszak is kiemelt jelentőségű az emlékiratban, hiszen férjét letartóztatják, nem szán külön értelmezést neki, hanem ez esetben is az őt körülvevő társadalmi közeg értékítéletei felől rekonstruálja az eseményeket.

Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa külön narratívaként fogalmazta meg visszaemlékezéseit az 1848–1849-es forradalomról. Emlékiratának eredetileg – az önmagában is beszédes – *Éltemnek nevezetesebb időszakja* címet adta, később az emlékirat sajtó alá rendezője, Kelemen Lajos megváltoztatta azt: *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi*

7 Szendrey Júlia naplójának új kiadása: „Naponként árvább”. Szendrey Júlia naplója. S. a. r. AJKAY Alinka–SZENTES Éva. Editio Princeps, Bp., 2015 (a továbbiakban Szendrey Júlia naplója). Az erdődi napló: 117–129; A kolozsvári napló: 129–140.

8 KÁNYA Emília: *Réges-régi időről. Egy 19. századi írónő emlékiratai*. Kiad. FÁBRI Anna–KISS Bori, utószó FÁBRI Anna. Kortárs, Bp., 1998.

9 „Az élet, ami most következett Temesvározt, folytonos láncolata volt a lealázó fájdalmaknak, gyötrelmeknek. Rettenetes állapot folytonosan műveletlen, durva lelkiütemű emberek közt tengetni az életet, szeretet, elismerés, bátorítás nélkül!” Uo. 121.

10 Vachott Sándorné emlékiratait először Abafi Lajos közölte a *Figyelő*-ben 1886 és 1889 között, majd két önálló kötetben külön is kiadta. VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból*. Szerk. ABAFI Lajos. Bp., 1889 (Nemzeti Könyvtár 41). Egy részleteket tartalmazó kötet is megjelent: uő: *Rajzok a múltból. Emlékiratok (Szemelvények)*. Bp., 1935 (Magyar irodalmi ritkaságok 33).

József bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről címmel adta ki.¹¹ Wesselényi Jozefa 1857-ben kezdi el emlékiratának megfogalmazását, viszont – Kánya Emíliahoz hasonlóan – fennmaradt naplójegyzeteit használja hozzá: a bárónő 1848. november 1-jén naplóírásba kezdett, amikor gyermekeivel már Marosvásárhelyre költözött, a forradalom miatt a családi otthont, Beresztelkét maguk mögött hagyva.¹² Az emlékiratot 1857-ben kezdi el, amikor már megtörtént a múlt rituális birtokbavétele és a naplókban megkonstruálódó biográfiai narrációtól némileg független, önálló elbeszélésként értelmezhető. Erre utalnak az utolsó sorok, melyek a lezárás gesztusát jelzik: „Az oroszok eltávoztak az első izgatottság után halálcsend állott elő: a leigázott nemzet kétségbeesett hallgatása”.¹³ Bethlen Johanna grófnő emlékirata a 19. század végén készült; a szerző Mária nevű leányának mondta tollba. Az agyagfalvi gyűléstől (1848. okt. 16) a világi fegyverletétel időpontjáig terjedő történeteknek az egyéni megélését olvashatjuk benne.¹⁴ Ehhez hasonlóan hatalmas időbeli távolságból keletkezik nagyváradi és teleki Horváth Janka író emlékezése is. A gyerekkor iránti nosztalgia érezhető visszaemlékezéseiben a szabadságharcról és az azt követő eseményekről Erdélyben, ahol a narrációt nagyon befolyásolja az, hogy az 1919-ben Okolicsányi Kuthy Dezsőnének tollba mondott szöveg alig-alig épülhet az eseményekkor mindössze 8 éves gyermeklány saját emlékeire.¹⁵ Időskori visszaemlékezés Lebstück Mária narratívája is az eseményekről, aki egykorú jegyzetei alapján halálos ágyán diktálta a szöveget.¹⁶ E szövegek hitelességet nagymértékben rontja az időbeli távolság, de olvasásukkor nem is elsődleges kérdés, hogy az azokban leírtak milyen mértékben követik a történelmi eseményeket. A szerzői intenciók jelentős mértékben befolyásolják azt, hogy milyen pozícióban szerepeltetik magukat a forradalmi eseménysorban, és ennek talán leglátványosabb konstrukcióját a történészek számára teljesen ismeretlen

11 *Báró Bánffy Jánosné Wesselényi József bárónő emlékirata 1848–1849-i élményeiről*. S. a. r., bev. KELEMEN Lajos. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kvár, 1931 (a továbbiakban *Wesselényi József bárónő emlékirata*).

12 A naplót a visszaemlékezéssel összevetette és mindkettő több szempontú elemzését nyújtja TÖRÖK Zsuzsa: *1848–49 családi használatra: Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa írásszokásai = Kelj föl és járj, Petőfi Sándor! 1848 emlékezete a kultúra különböző regisztereiben*. Szerk. DOBÁS Kata–KALLA Zsuzsa–PARÁDI Andrea–TÓTH Dóra. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2021 (a továbbiakban *Török: 1848–49*). 293–332.

13 *Wesselényi József bárónő emlékirata*. 82.

14 BETHLEN Johanna: *Viharmadár emlékei*. Közli BERDE Mária. Pásztortűz 1938. 9. sz. 495–503, 557–563, 628–633.

15 A kéziratban fennmaradt szöveg első részét publikálta és értelmezte SOMOGYI Gréta: *Horváth Janka író visszaemlékezései a szabadságharcról és az azt követő eseményekről Erdélyben*. 1. rész. Hadtörténelmi Közlemények CXXXVI(2023). 4. sz. 927–952.

16 *Lebstück Mária honvédbuszár főhadnagy emlékirata 1848–1849-ből*. Közli Dr. HEGYALJAI KISS Géza. Hadtörténelmi Közlemények XXXVI(1935). 1. sz. (a továbbiakban *Lebstück Mária emlékirata*). 130–141.

Györgyfy Róza teremti meg, akinek emlékiratában a szabadságharcban való aktív részvétel csupán előkészítője egy későbbi, kalandos életűnek, ugyanakkor a harcokban való állítólagos részvétel a hagyományos női szerepekről való teljes lemondást készíti elő.¹⁷

Az özvegy Batthyány Lajosné Zichy Antónia emlékezéseit már 1850-ben, az emigrációban jegyeztetni kezdte, eredetileg németül. A *Visszaemlékezések* végleges német formáját feltételezhetően 1865 körül nyerte el.¹⁸ Ugyancsak német nyelven, de a magyar ügy iránti elkötelezettséggel vezette naplóját Brunszvik Teréz, aki értett és olvasott magyarul, beszélni viszont alig tudott, még kevésbé használhatta így az írott magyar nyelvet.¹⁹ Az események idején – a többi szerzőtől eltérően – már nem fiatal, a 73. életében jár, nem is tud rögtön reflexíven viszonyulni a történésekhez. Hornyák Mária felhívja a figyelmet arra, hogy a naplót 1848. március első napjaitól két hónapon át szinte kizárólag az újságok, mindenekelőtt kedvenc lapja, az augsburgi *Allgemeine Zeitung* híryanagának kivonatolása tölti ki, később tér vissza megszokott naplóstílusához.²⁰ A naplókézirat közel 95 %-a német, a többi francia, illetve angol nyelvű, kevés latin, olasz és görög idézettel megtűzdelve, illetve Petőfi *A vén zászló-tartó* című versével, amelyet teljes egészében naplójába másol. Toldalagi Róza más okok miatt írta meg németül 1900-ban a gyerekkorára – és az 1848–49-es eseményekre – való visszaemlékezését. A főúri íráshasználati szokásoktól motiválva a magyarul már nem beszélő leszármazottaknak szánta erdélyi gyermekkora nosztalgikus rekonstrukcióját, hogy a genealogikus emlékezetben fenntartsa az apai nagyapa és az apa figuráját.²¹ Írásával az elveszett álomvilág sztereotípiáját erősíti, az erdélyi nemesi életforma követendő példaként jelenik meg leírásában, és ennek rendelődik alá a forradalmi események tárgyalása is. Tisztában van azzal, hogy gyermekként nem emlékezhet az eseményekre, így tehát nem a forradalom kezdőpontját tekinti fordulatként, hanem annak lezárásához köti saját gyerekkora elmúlását és az erdélyi idilli világ el-

17 Az emlékiratot publikálta Kiss András: *Özvegy Hájek Róza, született Györgyfy úrhölgy rövid élettörténetének pontjai* = uő: *Források és értelmezések*. Kriterion, Buk., 1994 (a továbbiakban *Özvegy Hájek Róza élettörténete*). 261–273.

18 URBÁN Aladár: *Batthyány Lajosné visszaemlékezései férje fogságára és halálára*. Századok CXV(1981). 3. sz. (a továbbiakban *Batthyány Lajosné visszaemlékezései*). 587–620.

19 Brunszvik Teréznek hatvankötetnyi naplója maradt hátra, ebből magyar nyelven az 1848–1849-es időszakra vonatkozó anyagot rendezte sajtó alá és értelmezte Hornyák Mária. *„Magyarország, Veled az Isten!” Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései 1848–1849*. S. a. r. HORNYÁK Mária. Argumentum, Bp., 1999 (a továbbiakban *Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései*).

20 HORNYÁK Mária: *Előszó. „Vége az alvajáró létezésnek”* = *Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései*. 39.

21 A Gmundenben 1900-ban lejegyzett német nyelvű szöveg magyar fordítása megjelent: *Toldalagi Róza grófnő, későbbi Schleinitz báróné memoárjai*. 2000 XII(2000). 7–8. sz. (a továbbiakban *Toldalagi Róza memoárjai*). 63–74.

tűnését: „Az oroszok bevonulásával véget ért a háború, és vele az én gyermekkorom is”.²²

A 13 éves Törös Mária naplót vezet ugyan,²³ de elsősorban mások elbeszéléseiből, kiáltványokból és újságcikkekből szerzi információit, ezért szövege telítve van a sajtó manipulatív frázisaival, tehát utólagosan, mások interpretációjában közli az eseményeket. Ebben hasonlít Brunszvik Teréz naplójához, lényeges eltérés viszont, hogy az idős, művelt szerző hamar átlátja a sajtó manipulatív hatását, és már 1848 májusától visszatér korábbi naplóiírói szokásaihoz, majd később expliciten is elhatárolódik a sajtóinformációktól: „Nem lehet hinni a fekete-sárgáknak, az újságok hamisak, így a hallottakat fel kell jegyezni” – jegyzi fel 1849. január 29-én.²⁴

Nagyon eltérő jellegű forrásszövegekről van tehát szó, nyelvi, kulturális beágyazottság, irodalmi és családi minták is elválasztják őket egymástól, abban viszont hasonlítanak egymáshoz, hogy az 1848-as események az addigi életkörülményeket radikálisan megváltoztatják, és a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásban módosul a szerzők addigi szerepe és az ebből adódó látásmódjuk is.²⁵ Hogy ez a módosulás a forrásként kezelt szövegekben mennyire reflektált módon jelenik meg, attól is függ, hogy milyen műfaji mintákhoz igazodnak, illetve milyen stratégiáik vannak a szerzőknek az öndefinícióra, a felvett magatartást milyen mértékben vezetik vissza tanult mintákra, illetve mennyire rögzítik tudatosan az énkép változását ezekben a szövegekben.

22 Uo. 74.

23 *Napi-események rövid leirata 1849. Télből 1. kezdve*. Valóság IX(1966). 3. sz. (a továbbiakban *Napi-események rövid leirata*). 90–101. A szerzőt azonosítja JAKUS Lajos: *Ki volt a szerzője az 1849-es naplónak?* Valóság X(1967). 9. sz. 103–104.

24 *Brunszvik Teréz naplójelfjegyzései*. 176.

25 Ebben a tanulmányban nem használtam fel őket, mégsem tekinthetek el az alábbiaknak legalább a megemlítésétől. Damjanich Jánosné Csernovics Emília oral history-típusú önéletrajza: VARSÁNYI Péter István: *Damjanich Jánosné Csernovics Emília életrajza (1819–1909)*. *Jeszzenszky Imréné Csernovics Lara feljegyzései = Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. XXI. Szerk. BLAZOVICH László. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1994. Görgei Artúrné Adèle Aubouin eredetileg németül készült emlékiratának magyar nyelvű kivonatos fordítása Kardos Samu közlésében jelent meg. Ehhez lásd HERMANN Róbert: *A tábornok neje: Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin*. Aetas XXXIII(2018). 3. sz. 69–101. Bihary Róza beszámolója a temesvári és zalatnai eseményekről: BIHARY Róza: *Emlékképek egy polgárháborúból (1848–1849)*. Közl. VARSÁNYI Péter István = *Női sorsok a történelemben*. Szerk. MÓZER Ibolya. Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem Tanszék, Szombathely, 2002. 167–200; BECK Vilma: *Egy hölgy emlékiratai az 1848–49-iki magyar szabadságharcból*. Ford. HALÁSZ Sándor. Miskolc, 1901.

MŰFAJ ÉS SZERZŐI INTENCIÓ

Az emlékezések típusait műfaji szempontból is differenciálni kell, hiszen az esemény emlékezetét, ennek reprezentációját több tényező is befolyásolhatja: az idő múlása, a politikai konszenzus változása, a társadalmi rend átalakulása, az egyéni életkörülmények és a szubjektum tulajdonságainak módosulása. A történetmondás antropológiáját vizsgáló Keszeg Vilmos szerint az események lejegyzése narratív viselkedésnek tekinthető, kognitív, nyelvi, kommunikatív, esztétikai, szociális és morális cselekvés, mely különböző mozzanatokból tevődik össze: a valóságra való reflexió, a beszédhelyzet tudatosítása, az átélt események értelmezése elemeiből.²⁶ A beszédhelyzet tudatosítását ebben az esetben szerzői intenciónak tekintem, ez pedig szoros viszonyban áll a választott műfajjal és narrációs mintákkal. A továbbiakban azokat a szövegeket emelem ki, amelyek valamilyen módon reflektálnak erre a kérdésre.

A napló műfajához áll legközelebb az események feljegyzésének szinkrón jellege miatt Szendrey Júlia, Brunszvik Teréz és Törös Mária szövege (bár az emlékiratok összeállításakor többen is használnak korábbi feljegyzéseket, ezeket azért nem veszem figyelembe, mert az utólagos konstrukció erősebb hatással bír). Szendrey Júlia esetében eltérő naplóírói gyakorlat érzékelhető az erdői és kolozsvári feljegyzésekben²⁷. A lánykori naplókhoz olyan értelemben kötődik, hogy a Petőfitől való elválás gesztusa itt is kiemelt szerepet kap, sőt ez az egyetlen eset, amikor a napló címzettje is megjelenik, aki nem más, mint maga Petőfi, aki 1848 őszén Erdődön hagyta gyermekeit váró feleségét. A szövegből egyértelműen kirajzolódik a Petőfinek – és Petőfi olvasóközönségének²⁸ – való megfelelési vágy, ez befolyásolja azt is, hogy mit és hogyan fogalmaz meg, tehát nem a külső események a jelentősek, amelyeket férje katonaként úgymégtapasztal, hanem a belső, lelki vívódások:

„Erdőd. Sept. 30. 848. Te óhajtád, hogy távolléted alatt naplót írjak; kedvedért megteszem. Most is, ez első estén, mellyet nélküléd töltök, már itt ülök, hogy kívánságodnak eleget tegyek; ámbár nem vagyok képes egyébről gondolkozni, mint nehéz, igen nehéz fájdalmamat panaszozni”.²⁹

26 KESZEG: *i. m.* 11.

27 A naplókat és Szendrey Júlia életművét új, társadalomtörténeti szempontokat is bevetve értelmezte Gyimesi Emese. GYIMESI Emese: *Szendrey Júlia irodalmi pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok*. Ráció, Bp., 2021.

28 Miután Petőfi 1847 őszén, mézesheteik alatt elküldte a leánykori és koltói napló néhány részletét Jókainak, az *Életképek* szerkesztőjének, aki a folyóirat 1847. évi október 31-i és november 7-i számában közölte azokat, elképzelhető volt, hogy ezek a naplórészletek is közönség elé kerülnek.

29 *Szendrey Júlia naplója*. 119.

A kolozsvári napló már a férj eltűnése után keletkezik, az 1849 novemberétől írt feljegyzések más jellegűek. Philippe Lejeune fogalmai szerint krízisnaplónak³⁰ tekinthető, ebben a szerző már számvetésre kényszerül, hiszen teljesen új élethelyzetben találja magát, amelynek feldolgozására nincsenek korábbi átörökölt mintái. Az életpálya morfológiai modelljét megszerkesztő David G. Mandelbaum szerint az ilyen jellegű sorseseemények az egyén életében fordulópontnak tekinthetők, amelyek következtében a „személynek módosítania kell élete folyamán több megrögzött viselkedési modelljét, hogy megbirkózhasson az új feltételekkel. Minden személy azért változtatja meg az életvitelét, hogy fenntartsa a folytonosságot, vagy a csoportban való részvétel céljából, vagy a társadalmi elvárások vagy az énkép miatt, vagy egyszerűen a fennmaradás érdekében”.³¹ A rendkívül önreflexív Brunszvik Teréz magát a forradalmi eseménysort tekinti fordulópontnak,³² mégpedig olyannak, amelyre fiatal korától kezdve készült, mintha a teljes nevelődése e felé a beteljesedés felé tartana, amelynek olyan hatása van, hogy a biológiai idő megfordítására is képes: „A bölcsőmtől kezdve – azaz nem testileg, hanem szellemileg – a legliberálisabb és leghumánusabb emberek közé tartoztam. Csoda, ha ez a mostani forradalmi mozgalom ennyire megragad: öregségemben teljesen megfiatalít”.³³ Amint korábban is említettem, Törös Mária naplóírói gyakorlata messze elmarad a többiekétől. Valószínűnek tartom, hogy családi javaslatra kezdi el 1849 januárjában feljegyezni az eseményeket, amelyekből leginkább a hírek nehézkes terjedéséről kapunk információkat, illetve néhány bejegyzésben az válik láthatóvá, hogyan konfrontálódik a biografikus narrációban a saját életesemény a történelmi eseménysorral:

„Báró Weiden szertábornok személyesen vezérlett a nagy-sarlói, és mállási csatát. Ezen ütközet April 19. történt. Ezen csata volt (még eddig) szabadságharcunkban a legvéresebb, és legnagyobb. Tehát születésem napján azaz 19 april az évkönyvek lapjain feleend jegyezve. Ma borongós de még is kellemes idő volt”.³⁴

30 Philippe LEJEUNE: *Önéletírás, élettörténet, napló*. (Válogatás Philippe Lejeune írásaiból). Szerk. Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan, Bp., 2003. 216.

31 David G. MANDELBAUM: *Életrajzi tanulmány: Gandhi*. Documentatio ethnographica IX(1982). 37.

32 A fordulópont, a hétköznapi életből való eltérés, ezáltal az események kiemelt jelentősége nagyon stabil kezdőformulává válik ezekben az egodokumentumokban. A fenn idézettek mellett így indít Bethlen Johanna is: „Életemnek legnevezetesebb napjai akkor kezdődnek 1848-ban, az agyagfalvi gyűlés után ... Október végén egy reggelen azzal ébresztettek, hogy házunk, udvarunk, kertünk tele van vásárhelyi menekültekkel...” BETHLEN: *i. m.* 495.

33 Brunszvik Teréz *naplófeljegyzései*. 109.

34 *Napi-események rövid leírata*. 95.

Az emlékiratírók pozíciója és az eseményekre való rálátása természetesen ettől jelentősen különbözik. Bár Horváth Janka a történesek idején Máriánál jóval fiatalabb, 1848-ban öregkori perspektívája sokkal tudatosabb magatartásról ad számot, mint a legvéresebb harcokról is gyermeki derűvel tudósító naplóíró. Az „aggodal-munk szörnyű volt”; „rémhíreket hallottunk”; „a hazafias érzés egészen mámorossá tett bennünket” egészen biztosan nem egy gyermeklány érzésvilágát közvetítik, hanem az eseményeket utólag értékelő beszélőjét, aki reflektáltan kezeli azt a helyzetet, hogy magyar nemzeti érzésű családként a forradalom eseményeinek nagy részét az ellenséges nemzeti érzelmű szász városban, Brassóban élték meg, és ennek hatása volt arra is, hogy milyen torzított információk jutottak el hozzájuk a történesek idején.

A Wesselényi Jozefa írásait elemző Török Zsuzsa rámutat arra, hogy az ő szövege családtörténeti kontextusba ágyazódik, és e családcentrikus narratíva tágabb perspektívája az a főnemesi kulturális környezet, amelyben Jozefa szocializálódott.³⁵ Az emlékirat, amely külön narratívaként jön létre, naplóbejegyzésekre támaszkodik. Az 1848-ban elkezdett napló eseménybeszámoló, célja a társadalmi-politikai események dokumentálása volt. Az események miatt átalakuló családi körülmények az írás lehetőségét is meghatározzák: a szerző családjával nem az otthoni környezetben, hanem Marosvásárhelyen tartózkodik, tudósít a közelben zajló csatákról és eseményekről, de nincs lehetősége az emlékezet írásban való megkonstruálására, a múlt átértelmezett birtokbavételére. Vagyis míg a naplóban az események megörökítése zajlik, az 1857-ben elkezdett emlékiratban már annak feldolgozása is megtörtént. Pearce W. Barnett és Vernon E. Cronen a biográfiai esemény és a biografikus narráció viszonyát három formában értelmezte. Az átélt történet, azaz az esemény átélése az egyén életét mások életével hozza összhangba. Az elmesélt történet, azaz az emlékezés jelentéseket rendel hozzá az egyén által átélt eseményhez. Az elhallgatás marginalizálja vagy megóvjá a titoktól elzárt személyeket.³⁶ A napló és az emlékirat közös jelentésadó gesztusa lehet az, hogy a szerző egyikben sem „heroizáló olvasatát adja az 1848-as eseményeknek: mindkét szövegtípusban kíméletlenül mutat rá a krízishelyzetekben megmutatkozó emberi esendőségekre, társadalmi, nemzetiségi és nemi hovatartozástól függetlenül”.³⁷ A továbbiakban csupán a nyomtatott formában is megjelent emlékirat utólagos értelemadási formáival foglalkozom. Wesselényi Jozefa e szöveg bevezetőjében nagymértékű tudatosságról tanúskodva határolódik el egy átfogó, az események összességét magyarázó perspektívától, olvasóközönségként szűkebb csa-

35 A kérdéssel alaposan foglalkozott TÖRÖK: 1848–49.; valamint TÖRÖK ZSUZSA: *A bárónő naplót vezet: Kéziratosság és családtörténet Bánffy Jánosné Wesselényi Jozefa hagyatékában*. Irodalomtörténeti Közlemények CXXIV(2020). 2. sz. 233–249.

36 Bővebben Em GRIFFIN: *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Harmat, Bp., 2001. 65–71.

37 TÖRÖK: 1848–49. 320.

ládját jelölve meg, emlékiratának kiegészítő funkciót szán: a teljes nemzetet érintő dráma mellékalakjainak személyes tragédiáit nyújtja:

„Azonban ezen csendes életbe egy zivataros intermezzot játszodtata a forradalom ideje. Éppen ezt akarom nektek előbeszélni kedves unokáim. Históriát ne várjatok tőlem, mert ahhoz nem tudok s azért nem is fogok neki, csak a körömben s különösen családomban történeteket mondom elő; hiszen ez is érdeklél birhat előttem, mert nagyszüléitek, szüléitek és rokonaitok, és sok előttem ismerős nevek szerepeltek. A nagy drámának ezen csekély jelenetei segítenek néktek fogalmat adni az akkori időről. Kiegészítő részei ezek a nagy egészek; mint egy képnél a főtárgyak mellékalakjai”.³⁸

A személyes tragédia már megtörténtekor sem maradhatott a privát szférában Zichy Antónia élettörténetében, hiszen férjének, Batthyány Lajos miniszterelnöknek a halála az elkerülhetetlen végjátékot, mindenféle remény elvesztését is jelentette a nemzet számára. Ezt a közösség számára is pótolhatatlan veszteséget, az ehhez vezető út leírását azonban a szerző visszatereli a privát szférába akkor, amikor memoárját gyermekeinek ajánlja, akik zsenge életkoruk miatt nem láthatták át az események összefüggésrendszerét, a szöveg tehát a rekonstrukcióban, értelemadásban és az emlékezésben segíti őket.³⁹ Kánya Emília – bár emlékiratait is közvetlen leszármazottainak címezi – a megszólítottak körét többször is tágítja, időnként a nyelvi-érzelmi közösségként tételezett nemzethez intézi szavait:

„Rajongva olvastuk el az újkori bibliai aranytörvényeket, megittasultunk a szabadság nektárától! Szegény, szegény nemzetem! Rövid káprázat volt a föllendülésed, álnok csalás a sok szép ígéret, körül lettél hálózva, de azért ezt nem tudva, gyanútlanul átengedtük magunkat ennek a szolgaságból felszabadító varázsnak. Már akkor, a mi elragadtatásunk első napjaiban is látszott milyen elszontyolodott arccal sétálgattak a katonatisztek, meg a régi hivatalnokok is”.⁴⁰

38 *Wesselényi József bárónő emlékirata.* 1.

39 „Kedves gyermekeim! Ezen emléklapokat számotokra írtam. Ti mind a három még oly gyenge korban voltatok, mikor szegény atyátok a legborzasztóbb gyűlöletnek és bosszúnak áldozatul esett, hogy akkor Emmyt talán kivéve, noha ő is még kis leány volt egyik sem tudhatta felfogni a nagy veszteséget, mely benneteket ért, se a módot, hogy és mikép történt ez.” *Batthyány Lajosné visszaemlékezései.* 591.

40 KÁNYA: *i. m.* 84–85.

A külső és belső nézőpont váltakoztatásával éri el a drámai hatást, hisz az az örömjongás némileg elvakítja a szerzőnőt, aki regisztrálja ugyan, de nem enged teret a körön kívül levők vagy a tapasztaltabbak mértéktartásának, akár pesszimizmusának. A vizsgált szövegek szinte mindegyikében láthatunk példát arra, amikor a domináns nézőpont (sokszor a konzervatívabb, főnemesi, időnként a lelkes liberális, megint máskor a nyelvi-nemzeti) összeütközésbe kerül a hivatalos állásponttal (leginkább a vezető személyiségek – kiváltképp Kossuth Lajos – megítélésében). Leginkább ezekben az esetekben ragadható meg a saját pozíció reflektált kezelése; máskor erre a szerzők nem térnek ki hangsúlyosan, inkább a vállalt értékrendből, az ítéletalkotásaikból vonhatunk le következtetéseket megszólalói mivoltukra nézve.

VÁLLALT ÉS KÉNYSZERŰ SZEREPEK

Arról, hogy milyen szereplehetőségeik voltak a különböző társadalmi közegekből származó nőknek 1848-ban, már Borbíró Fanni is értekezett.⁴¹ Tanulmányában abból indul ki, hogy a szabadságharc kapcsán inkább azokkal a nőkkel foglalkoznak, akik kiléptek magánköreikből és közszereplést vállaltak, hiszen erre vannak forrásaink. Az 1848-as törvények nem adtak a korábbinál több jogot a nőknek, sőt bizonyos jogoktól meg is fosztották őket (pl. a főúri özvegyeket attól, hogy megbízottakat küldjenek az országgyűlésre). A forradalom idején elvárt magatartást, illetve az új szerepek kialakítását a férfiak határozták meg, pl. Vahot Imre a *Radikál magyar hölgyek kívánatai*⁴² vagy Jókai Mór *Nőszabadság!*⁴³ című cikkében. Tulajdonképpen ebben is a korábbi szerepek helyzethez való adaptálásáról van szó, a cselekvő férfiak életkörülményeinek megteremtéséhez és javításához kell hozzájárulniuk, mindemellett a sebesültek ápolásában és a halottak eltemetésében juthat nekik aktívabb szerep. Az öregek, gyermekek ellátása, a gazdaság irányítása az otthon maradt nők kezében összpontosult, hogy ezt hogyan próbálták megvalósítani, illetve milyen kételyekkel, veszélyes helyzetekkel kellett szembenézniük, és ezek kezelésében mennyire voltak segítségükre a korábban elsajátított társadalmi szerepminták, az egodokumentumokból viszonylag látványosan kirajzolható.

A reformkorban már elkezdődött a honleányi szerep kialakítása, mutat rá tanulmányában a Szendrey Júlia életművét kutató Gyimesi Emese, aki a Zichy nővérek tevékenységéhez köti a nemzeti szellem divatba hozását. Ők elsőként hordtak tudatosan hazai anyagból készült magyaros viseletet az estélyeiken, szalonjaikban magya-

41 BORBÍRÓ Fanni: „Föl a tett mezejére, polgártársnőim”: 1848–1849. Rubicon (XII)2001. 6. sz. 34–36.

42 VAHOT Imre: *Radikál magyar hölgyek kívánatai*. Pesti Divatlap 1848. ápr. 29. 521–522.

43 JÓKAI Mór: *Nőszabadság!* Életképek 1848. máj. 23. 385.

rul társalogtak, és a magyar táncokat részesítették előnyben, ami a kortársak szemében nyílt politikai állásfoglalást jelentett.⁴⁴ Ezzel egy időben számtalan tanácsadó cikk hirdette, hogy a nemes asszonyok legfőbb feladata ezentúl a nemzet szolgálata jótékonykodás, nemzeti egylettségek és főleg a feleség- és anyai szerep vállalása révén.⁴⁵ A honleányi narratíva kiteljesítését Bozsoki Petra Kánya Emília életművéhez rendeli, és amellet érvel, hogy alakja azért figyelemre méltó, mert életpályájának és munkásságának köszönhetően bővült az értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon olyan módon, hogy a honleányi szerep sajátos változata jött létre. Alakja és szakmai pályája ezáltal nemcsak a felsőbb társadalmi státuszú nők, hanem a nemek társadalmi konstrukciójának történetét tekintve is újszerűnek mondható.⁴⁶

A mindennapi szokásrendet felforgató helyzet azonban sok esetben felülírja a kialakult normarendszert. Míg például Szendrey Júlia a forradalom kezdetekor példamutató magatartással támogatja férje oldalán a magyar nemzet ügyét, az idő előrehaladtával egyre szűkösebbnek érzi a nőknek, honleányoknak kiszabott teret és megnyilvánulási lehetőségeket. A család, a gyermekek védelme, a menekülés vagy a háziasszonyi teendők ellátása ezért nála nem lehet része a honleányi szerepkörnek, pedig az élet fenntartása, a meglévő javak védelme nyújthat garanciát a harcok utáni életre:

„Oh, te kapca-kötő, főzőkanalat forgató teremtmése az Istennek; asszony, hogy érzed most magadat? Érzed úgy-e magasztos hivatásodat? Lelked az önérzet elragadó szárnyain röpül egyenesen a dicsőség hetedik egébe? Bizony van is rá okunk. Mily dicső hivatás is ez! Most, mikor férjünk, kedvesünk fegyvert ragadva rohan a hon megmentésére véres harcot küzdeni, most midőn minden pillanat halált hozhat életünk legdrágább kincsére, mit csinálunk, mit csinálhatunk mi? Egy rész, miként azt a ma hajnal óta erre elvágtató koscsik tanúsítják: batyuba kötve csecsebecsését, sírva, szepegeve hagyja el lakhelyét és futásban keres menedéket a még csak álmában közledő kutyafejű ellenség előtt. Még itt is csak úgy kukucskálnak ki

44 GYIMESI Emese: *Minden nő, kinek testvére, kedvese, férje van, tegyen úgy mint Petőfiné*. Qubit 2021. márc. 15. <https://qubit.hu/2021/03/15/minden-no-kinek-testvere-kevese-ferje-van-tegyen-ugy-mint-petofine> (Utolsó megtekintés: 2024. 05. 15.)

45 Ugyancsak a honleányság közösségi jellege és politikai töltete mellett érvel Gyáni Gábor, szerinte ennek a tétje az volt, hogy a magasabb társadalmi státusszal rendelkező nők is a nemzet közösségéhez tartozzanak, és politikai tényezőkké válnak. GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. BTK TTI, Bp., 2020 (Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 6).

46 BOZSOKI Petra: *Bővülő értelmiségi női szereprepertoár a 19. századi Magyarországon: A Kánya Emília-féle honleányi szerepváltozatról*. Irodalomismeret 2019. 3. sz. (a továbbiakban BOZSOKI: *Bővülő értelmiségi*). 19–54.

becsinált kocsiakból, hogy vajon nem nő-e nyomukban gomba helyett valami vértszomjazó és emberhúst-ehető rác vagy oláh tábor? Könnyeket sajtol ki belőlem a szégyen, hogy én is nemükhöz tartozom, én is asszony vagyok! (...) Mit csinállok én addig, míg Sándorom oda van? Én, ki előtt az élet semmit-érő utálatos teher volna Sándorom nélkül? (...) Oh hogy el nem sülyeszt a szégyen! Nem vagyok képes egyébre, nem engednek a körülmények szerelmemért többet tenni, mint szépen itthonn ülni, kötni és főzni, foltozni és rántásokat keverni!”⁴⁷

A szűkös szereplehetőségek bemutatásában felsejlik az angol női irodalomból ismert minta,⁴⁸ amely a pudingkészítés művészi rangra fejlesztésében jelöli ki a nők szerepvállalásának csúcát, vagyis itt Szendrey Júlia a közéleti szerepvállalás lehetetlenségét az írói karrier nehézségeivel vonja párhuzamba, és implicit módon a forradalmat olyan gátló tényezőként tünteti fel, ami a társadalmi változások útjába áll, és a nőket visszakényszeríti a szűkösnek érzett privát szférába. Azoknak sem könnyebb a helyzete, akik olyan, új szerepeket vállalnak, amelyeknek betöltésére nincsenek mintáik. A harcokban ténylegesen részt vevő Lebstüch Máriának például kettős elvárásrendszernek kell megfelelnie: egyrészt a katonai szabályrendszer ugyanúgy érvényes rá is, mint társaira, másrészt viszont a hagyományos női szerepeket is be kell töltenie, visszaemlékezésében legalábbis úgy rekonstruálja magát, mint aki igyekezett megfelelni ennek a többes szerepkörnek. Higgadtságot, a legszörnyűbb körülmények közötti humánus magatartást tanúsítóként ábrázolja magát betegápolás közben több helyen is:

„Mi bekerítő mozdulatot hajtottunk végre az ellenséges lovasság ellen, de szétszórtak bennünket. Egyik szomszédomat lelőtték, egy másik fiatal vadász kardvágást kapott, mely a félarcát egészen leszelte. A levágott húst egyszerűen pusztakézzel odacsapta és ezt mondotta: »No pajtás, én a magamét már megkaptam, most már mehetek!« Én egy zsebkendővel szükségkötést alkalmaztam”.⁴⁹

A biografikus narrációban gyakran tetten érhető, ahogyan a szerzők párhuzamokat, ismert mintákat keresnek a cselekvési stratégiák leírásához, bemutatásához. Kánya Emília például a női védekezési stratégiák lehetséges forgatókönyvéről írva az

⁴⁷ Szendrey Júlia *naplója*. 120–121.

⁴⁸ Az angol női szerzők szerepkijelölésére számtalan példát hoz SÉLLEI Nóra: *Lánnyá válik s írni kezd. 19. századi angol írónők*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2015.

⁴⁹ Lebstüch Mária *emlékirata*. 136.

egri várat védő nőket idézi meg, bár a párhuzamra ő maga nem reflektál. A kényszerű szerepvállalás, a haza védelmezése azonban szükségmegoldásokat szül, fegyverek nélkül az ősi védekezési módszerek állhatnak majd a nők rendelkezésére:

„Az 1848. év utolsó hetei borzasztóak voltak! Komolyan arról is tanakodtak, hogy Pestet védelmi állapotba teszik. Falragaszok lelkesen a nőknek kezébe tették a város védelmének egy részét, felszólítván őket, gyűjtsenek már most olajat, szurkot, köveket, hogyha az ellenség mégis megszállja a várost, forró olajat, szurkot öntsenek rájuk, és minél súlyosabb kövekkel dobálják vétkes fejüket; fizessék meg drágán ők is a haza elleni árulást. Minő hangulatot keltett ez, milyen szerencsétlenek voltunk!”⁵⁰

Harcok, háború esetén a honleányi szerepkör kiemelt szegmense lehetne a betegápolás. Ennek megszervezése azonban nagyon könnyen rivalizálásba, az emberi – jelen esetben női – gyengeségek visszataszító megnyilvánulásába torkollhat. Török Zsuzsa hívja fel a figyelmet arra, hogy Wesselényi Jozefa írói tehetségét is megcsillogtatja, amikor metsző iróniával nyilatkozik azokról a visszasságokról, amelyeket az új helyzet által teremtetett nyilvános női szerepek idéznek elő: a katonai kórházak női felügyelet alá tétele kapcsán például a kisvárosi korteskedésekről vagy az elnöki pozícióért folytatott harcokról.⁵¹ Az emlékirat szerzője annak is hangot ad, hogy sokszor a segítő szándék is inkább hátráltatta a hatékony munkavégzést, hiszen a gyakorlottság hiánya, a szerepekbe való belehelyezkedés lassúsága nehézségeket okozhatott azoknak, akik gyorsan, hatékonyan kívántak emberi életeket menteni. Így maga a szerző az, aki kijelöli a tevékenységi köröket, például ebben az esetben:

„Egyesültek és több városokban a nők ezen célra; pénz-aláírások által tetemes összegek gyűltek, ruha és tépésről gondoskodtak és az ápolás kezelését felügyelték. Az utolsó azonban nagyon felesleges volt, mivel az sokkal jobban ment az ők belészólások nélkül. Mint mindenre, erre is egy bizonyos gyakorlottság kívántatik, és így a belégyakorlott kórodai felügyelő tiszteknek hasztalan volt kezek alá szólni.”⁵²

A megváltozott viszonyok között nem mindig könnyű felállítani a prioritási sorrendet. A honleányi szerep része a betegápolás mellett a feleségként és anyaként való

50 KÁNYA: *i. m.* 94.

51 TÖRÖK: 1848–49. 320.

52 Wesselényi József bárónő emlékirata. 25.

helytállás is. Több memoárszerző közös tapasztalata, hogy az események idején gyermeket várnak, többször menekülés közben kell szülniük úgy, hogy körülöttük nem csupán a táplálék van apadóban, hanem a szálláshelyeken fertőző betegekkel is osztozniuk kell. Wesselényi Jozefa négy, felnőttkort megért gyereke közül is egy, Ráhel nevű leánya ekkor született. A gyermekvárás idején azonban többször menekülni kényszerült kisgyermekével, főispáni kötelességeinek eleget tevő férje nem tarthatott velük. Azok, akik a segítségére voltak kirendelve, maguk is segítségre szorultak; legmegbízhatóbb embere kolerában fekvő beteg volt, és a fertőzésveszély ellenére sem hagyták sorsára. A szerzőnő bibliai allúziókkal él saját állapotát felidézve, ami némiképp vigasztalást is nyújtott, hisz az anyává válás soha nem volt veszélytelen, hol a születendő, hol pedig a már megszületett gyermek miatt kellett aggódnia.

„Az sem kevésbé tetézte nyomorúságom, hogy terhes állapottal lévén, nagyon nehezen éreztem magam; mindég jutottak eszembe a biblia szavai: »Jaj a gyermekszülő asszonyoknak.« (...) Nehéz napokat éltem én akkor *Vásárhelyt*. A cholera nagy mértékben volt járvány és szegény kicsi *Ferencem*is meghalt benne. Még ápolni se voltam képes kellőleg a sok hiány, nélkülözés miatt. Hazajött az apja a temetésére, de én egy pillanatig sem voltam nyugodt, mert mindég féltem, hogy elfogják, mint sok másokat. Számos aggodalmaim közt 1849-ben 10-dik február egy leányt szülék”.⁵³

A bibliai narrációs modellek más szerzőknél is felbukkannak. Bár konkrét idézet nem épít szövegébe, Kánya Emília a rendkívüli körülmények idején született gyermekét és menekülésük epizódjait Bozsoki Petra szerint a Szent Család történetéhez hasonlóan jeleníti meg: az önéletrajzi ént Máriaként, hármójukat pedig a Szent Családként ábrázolja. Az elbeszélés szerint az 1848-as események elúzik őket Pestről; menekülniük kell a néhány hónapos csecsemővel; nem tudják, hová igyekeznek, csak zarándokolnak; kint ordító hideg; semmilyen fogadóba nem nyerne bebecsátást, mert minden szoba tele van; végül egy hideg, penészes lyukban találnak nyugalomra éjszakára, ahol vizes szalmán alszanak.⁵⁴ Ennek a narrációs modellnek sokszor része az ismeretlen, jószívű segítő, például Bethlen Johanna szövegében, ahol a fogadók zárt ajtóit miatt csüggedt anyának a szegény, szűkölködő parasztasszony segít.⁵⁵

53 Uo. 67–68.

54 Ennek a kifejtését lásd Bozsoki: *Bővülő értelmiségi*. 19–54.

55 „Soha sem felejttem el, hogy Makón, ahol étetnem kellett, de fogadóban helyet sehol nem találtam, egy parasztasszony jött szekerelemhez és szegény házához behívott. Saját ágyára lefektetett, gyerekeimnek enni hozott, holott nékie se volt egyebe, mint egy kis borsos leve-se.” BETHLEN: *i. m.* 629.

A legmostohább körülményekkel valószínűleg Lebstück Máriának kell megküzdenie, hiszen még javában zajlanak a harcok, amikor ő várandós, majd pedig fogságban kell megszülnie, éppen december 24-én este, fiúgyermekét. Bár várandóssága hírére magánlakást jelölnek ki fogsága helyéül, miután kihallgatásra Pestre kell mennie, háromszor teszi meg előfogaton az Arad–Pest–Arad távot. A gyermekszülés mégsem kap kiemelt szerepet memoárjában, fontosabb, hogy a keresztelőre a gyermek apját is odavezették.⁵⁶ A szövegek többségében kitapintható tehát a feszültség az anyaság bensőséges érzése és a külső körülmények mostohasága között. Kánya Emília szövegének sajátos ritmust ad az optimista és pesszimista nézőpont váltakoztatása, ami sokszor a belső-külső világ dualitásával egészül ki, például az alábbi idézetekben: „A külső élet tele volt szívetrázó szomorú eseményekkel. Elvesztett csaták, fejetlenség, kétségbeesés, melyet ismét rózsás események derűje váltott föl – de csak órákra.”; „A jelen félelmes, deprimáló valóság, a jövő egy halálfejú kísértet...”; „Ilyen rejtélyes, borzalmas napokat élve, a mi kicsi otthonunk mégis egy parányi nyugpont volt. Itt őrizhettem drága kincsemet, szépen fejlődő aranyos Irénkemet!”; Ha a külső élet nem olyan veszélyesen kétségbeejtő, még kellemesen is telhetett volna el a tél”.⁵⁷ Az itt is megnyilvánuló feszültséget fokozza Szendrey Júlia a végsőig, amikor várandósságát az életre várakozás és halálra való reflexió paradoxonjában tárgyalja:

„Szüntelen dolgozom, pedig azt, minél kedvesebbet asszony nem dolgozhatik: első, még születendő gyermekem kis parányi ruhácskáját varrogatom. Millyen gyönyörűség volna ezt Sándorom mellett dolgozhatni és most olyan szomorúan végzem e foglalatosságot, mintha szemfedőt varrnék. Isten őrizz, őrizz!...”⁵⁸

Az anyai szerepkörök megélésének bemutatása időnként tehát sajátos feszültséget teremt a kilátástalan külvilág és a mély érzelmekkel teli belső világ között. Ez gyakran heroizmussal ruházza fel a családot védő, egyedül maradt nőket, akik viszont mégis a férj akaratának vannak alávetve: a férj utasításait várják, követik a csataterék közelébe, annak családjához költöznek; de alig találunk olyan szövegrészletet, amelyben a nők esetleg megkérdőjeleznék férjük ítéletének helyességét, vagy ne követnék az utasításokat. A kötelességteljesítés felülírja az egyéni érzelmeket és nem hagy dön-

56 „Dec. 18 án a várba vezettek Kosfelnitz várparancsnokhoz. Megkértem őt, hogy férjemet, Jónák őrnagyot engedje a keresztelőre hozzámjönni a lakásomra, miután minden órában várom a lebetegedést. Dec. 24 én egy egészséges fiúgyermeknek adtam életet, mely hírré férjem, Jónák őrnagy két altiszt kíséretében eljött a keresztelőre.” *Lebstück Mária emlékirata*. 140.

57 KÁNYA: i. m. 93.

58 *Szendrey Júlia naplója*. 126.

tési lehetőségeket a nőknek, kiváltképpen abban az esetben, ha a férj társadalmi pozíciója olyan, hogy sorsa nem egyéni, hanem közösségi sorsként értelmezhető. Mint például Batthyány Lajos esetében, aki utolsó, legfontosabb feladatként jelöli ki felelősége számára azt, hogy segítsen abban, hogy méltóságteljes halálban legyen része. Emlékiratában az asszony apró részletekre koncentrálni írja meg a jelenetet, és bár jelzi, hogy érzelmei, akarata ellenére volt a tett, a kötelességteljesítési mintát gyermekei, leszármazottai és olvasói számára is továbbadja, ezáltal a honleányi szerepminta egyik legfontosabb aspektusát, a példaadást demonstrálva:

„kezemre nézett, felhasználván egy percet, melyben a profosz a tiszthez fordult és vele beszélt, azt súgtam neki, hogy mérget nem kaphattam, de ezt hoztam, ha kívánod. Ő mindjárt utána nyúlt, kezét a kendőm alá tette, és gyorsan kikapta kezemből. Borzasztó perc volt ez, – hogy én adom neki a fegyvert, mellyel életének végét fogja vetni, ez a gondolat kétségbe ejtett engem, és még is tettem! Ő kívánta, kötelességemnek tartottam!”⁵⁹

A reformkorban kialakított honleányi szerepkör elemei tehát megmaradnak a szabadságharc és forradalom ideje alatt is, de ezek módosulásokat szenvednek, adaptálódnak a különleges körülményekhez, és hol egyik, hol másik aspektusuk erősödik fel. A személyes tapasztalat időnként kimozdítja a női szerzőket a hivatalosan elfogadott diskurzus kereteiből, ez pedig nemcsak a saját szerepükre való reflexiót, hanem a történelmi események és személyek megítélését is befolyásolja.

HEROIZÁLÓ ÉS DEHEROIZÁLÓ BESZÉDMÓDOK

A női emlékiratok szövegeiben – főleg a márciusi események taglalásakor – sokáig dominánsnak nevezhető a heroizáló beszédmód, egy akkor korszerű nemzeti mitológia elemeinek felhasználása és a nemzeti érzelmek előtérbe kerülése. Nem nehéz ezekben felfedezni az irodalomból és sajtóból származó mintákat, amelyeket eleinte még kevésbé reflektáltan vesznek át a szerzők. Ez a nyelvhasználat vonatkozhat az eseménysor egészére, például Brunszvik Teréznél, aki teljes, a forradalmat megelőző életét egyfajta várakozásként interpretálja, így 1848 márciusa nála a beteljesülés fogalmi készletével írható le:

⁵⁹ Batthyány Lajosné visszaemlékezései. 612.

„Március 15 e pirossal feljegyezve, ez az évszázados rabságtól való megszabadulás napja volt. A kigúnyolt ifjúság győzött az okossá válni akarók felett! Háromezer és harmincezer éljent nekik! Amit már 50 év alatt felismertem és szívemben éreztem és ápoltam, most napvilágra került, van törvény, szabad, szabad!”⁶⁰

Brunszvik Teréz bölcs meglátásai korával is magyarázhatók, a későbbiekben ő is egyre részletesebben láttatja a nehézségeket, az emberi gyengeségeket és a háború dehumanizáló hatását, mivel azonban ő naplót vezet, ezek a borúlátások fokozatosan kapnak teret a szövegben az események előrehaladtával. Wesselényi Jozefa azonban, akinek emlékiratára jellemző az utólagos konstrukció felőli értelemadási kísérlet, már a magasztos pillanatok ábrázolásakor is sejteti a hibákat, az események téves szinkrón interpretációit és az ebből származó félrecsúszásokat. Már az 1848-as kolozsvári eseményekről írva sejteti, hogy később a személyes ellentétek, a rosszul értelmezett egyenlőség, az önzés különböző megnyilvánulási formái fogják egymás ellen fordítani az itt még közösen, önfeledten ünneplő tömeget.⁶¹ Az ő szövegében a privát és közösségi szféra szembenállása, a boldogság-boldogtalanság kettőse is gyakran összefüggésben áll a heroizáló beszédmóddal, a magyar irodalomból származó minták a szabadságjogokért harcolók heroizmusát erősítik, ugyanakkor nagyon erős kritikai érzékkel mutat rá a hősök emberi hibáira, ezáltal a heroizáló beszédmód deszakralizáló betéteket is tartalmaz, és az ünnepi eseménysort megfosztja szentségétől, előre jelzi a bukást is:

„Az egész boldog és boldogtalan 48beli évben csak egy pár hónapot töltöttem kellemetesen. Nem azért, mintha reményeim oly vármesek lettek volna, hogy a forradalmat bevégeztetnek tekintendém, hanem a szabadság valami varázserővel bír, mely elaltatja, bár pillanatig is, a jövő aggodalmát s az indult bánatját, és nemzetünk oly dicső, áldozatkésznek, sergeink oly vitézeknek mutatták magokat, hogy ha a bekövetkezendő nagyszerű halálra is gondoltam: bizonyos

60 *Brunszvik Teréz naplófeljegyzései.* 72.

61 „Valójában szívemelő is volt ezen nyilvánulása a nép örömének; inkább egy hála ünnephez hasonló; csak a nemzet tiszta öröme, óhajta nyilvánult, nem vegyült még akkor semmi aljas szenvedély közibe. A vagyonosabb osztály sem gondola anyagi vesztével, a vagyontalanabb nem érzett irigységet, gyanút. Szép nap volt az. A köz nemzeti öröm testvéri szeretetet kölcsönöz a különböző osztályoknak; vajha némely éretlen démagóg, csupa szereplés-viszketegből soha sem vezette volna tévútra a jámbor kolozsvári közönséget! De az egyenlenségnek, gyanúsítgatásnak később ott is elhintett magva mindazonáltal még sem terme oly keserű gyümölcsöt, mint szokott más nemzeteknél forradalmi alkalmakkor.” *Wesselényi Józefa bárónő emlékirata.* 3.

voltam benne, hogy csak méltóságteljesen bukhatik el imádott házám, és annyi életereje van, hogy majd jönni kell és jöni fog újrászületése. Azután midőn egy szegény családanya félévig szüntelen aggodalomban, nyughatatlanságban élt, ha rövid időre bár is, biztosságban tudja kedveseit, bizony kellemetesnek tetszhetik neki a nyugalom érzete. Csak egy bántott engem ekkor nagyon s az az volt, hogy nemzeti kormányunk s különösen egyesek gyakran bántak aképp a legyőzöttel, bár természetes bosszúból, mikép a keresztyéni kegyességgel meg nem egyezik”.⁶²

Az eszmék ellenállóbbak, hosszabban kitartanak, mint az eszmék hordozói. A forradalom kultikus figuráinak a szövegekben gyakran megkopik a dicsfénye, ezt egyrészt a személyes megismerés kiábrándító hatásával, másrészt viszont egyéb személyes okokkal lehet magyarázni. Vachott Sándorné Csapó Mária szövegében például legtöbb esetben a férj az etalon, a vele való komparációban még a felettébb tisztelt Petőfi is alulmarad (és ennek mintájára felesége, Szendrey Júlia pedig távolról sem lehet méltó az egykori iskolatárs Csapó Máriához).⁶³ Egyedülként talán csak Bem tábornok marad érinthetetlen, róla a női szerzők is az elismerés, a szeretet hangján nyilatkoznak. Ellenpólusként Kossuth nevezhető meg, aki több szövegben is megjelenik, és szinte sehol nem kötnek hozzá hőroszi tulajdonságokat. Brunszvik Teréz elismeri szónoki kvalitásait és lelkesítő erejét, viszont többször céloz hiúságára, szeptember 14-én pedig nyíltan ki is mondja, hogy ez lesz oka a pusztulásnak, a tartományi létbe való visszasüllyedésnek.⁶⁴ Irodalmi párhuzamok nála is gyakran előfordulnak, Kossuth esetében a Schiller *Don Carlos*ából ismert Posa márkít emeli ki, aki a saját és a hazája sorsát kockáztatva merész játszmába kezdett, s azt elvesztette. Bethlen Johanna más előfeltevések miatt szól elítélően Kossuthról, ő az erdélyi arisztokráciából kiindulva biztos tudásnak véli azt, hogy a magyar nemzetnek nincs hajlama a republikánussághoz, és a fegyverfogás csupán hazaszeretetből történt; saját férjét emelve ki példaként vonja le a következtetést, a többség: „dinasztikus érzelmekkel

62 Uo. 74.

63 „Petőfi a legtúlzóbb szabadelvüsheet fejté ki és heveskedék, mialatt érzelmei egész a lázadásig emelkedtek; férjem csöndesítő lelke lázas állapotát, s bár a legfőbbekre nézve egyetértett, együtt érzett vele, mert a haza és szabadságszeretet egyenlően lángolt mindkettejük szívében, de azért bátran megtámadá sőt gáncsolta is túlságait.” VACHOTT Sándorné: *Rajzok a múltból*. Figyelő 1888. 33.

64 „Mára még rosszabb a helyzet. Mi fog történni? Csak egy lépés választ el bennünket a forradalom talajától – Kossuth hiúsága – (milyen édes dolog is szellemek felett uralkodni, egyáltalán uralkodni, parancsolni és katonákkal játszodozni) – ez pusztulásba fog minket taszítani. Ez a pusztulás pedig azt jelenti: az osztrák állam egyik meghódított tartománya leszünk.” *Brunszvik Teréz naplőfeljegyzései*. 127.

harcolt a hazáért”.⁶⁵ Ugyanakkor elvitatja Kossuth stratégiai hozzáértését is, amelyet szembeállít saját tisztán látó női logikájával: az oroszok bosszúállása elkerülhetetlen, és Miklós cár seregével szemben a magyarok tehetetlenek.⁶⁶ Toldalagi Róza szintén rezignáltan vonja le a tanulságot csaknem fél évszázaddal az események után: a hősök közléről esendő emberek, és még az érdekes figurák alakja is elhalványul a század végére:

„Annyi bizonyos, hogy a szabadságnak a hazafias történetírás által olyannyira magasztalt hősei, mint Kossuth és mások, közléről szemlélve nem voltak olyan tiszták és nagyok, amilyennek rajzolják őket. Egyedül Bem tábornok volt olyan, amilyennek ábrázolják, bátor, derék katona, kicsinyes és másodlagos érdekektől mentes. – A háborús időkből két érdekes személyiség él még élénken az emlékezetemben: Anastasius Grün és Petőfi, mind a ketten nálunk voltak elszállásolva. Anastasius Grün tizennégy bajtársával, fantasztikus egyenruhájuk volt, kalábriai kalap, sötét kabát trikolór vállszalaggal; vidám, szellemes fiatal férfi szinte valamennyi; Grün volt a legidősebb, bátor harcosok egytől-egyig, akik közmegebecsülésnek örvendtek. Petőfi három vagy négy nappal azelőtt járt nálunk ebédre, hogy a segesvári csatában elesett. Érdekes ember volt ő is. Attiláját a katonákétól eltérő módon, nyitva viselte, inggallérját visszahajtotta, hosszú haja volt. Orra tömpe, arca nem magyar arc; nagyon élénk és vidám volt. Szerencsétlennek fogalma sem volt, hogy hamarosan meg kell halnia”.⁶⁷

Nem csupán a hőszok, de az ideológiák sem minden esetben elfogadhatók az emlékiratokat író szerzőnők számára. Wesselényi Jozefa végig nyíltan vállalja önéletrírásában, hogy ő erdélyi nemesasszonyként tekintett az eseményekre, olyan értékrend felől, amely véleménye szerint több generáción keresztül alakult ki, és nem csupán

65 BETHLEN: i. m. 557.

66 „Kossuthot páratlannak találtam, mint néptribunt, de státusférfi nem volt, mert tudhatta jól, hogy a muszka csakis a függetlenség kimondását várta, hogy közbeléphessen. Esmerheté a muszkák, különösen Miklós cár nagy gyűlöletét minden szabadelvű érzelmek és intézményekkel szemben, ezen felül a sók lengyel harcos is, ki a magyar függetlenség eszméjéért mint rokonérmű, tömegesen harcolt velünk, kihívta Miklós cár bosszúját. Ezen helyzetet én asszonyi belátással sok másokkal együttesen meg bírtam esmérni, és ítélni, mit a jövő helyesnek bizonyított. Annál inkább kellett volna nekik, Kossuthnak ezzel tisztában lenni. Bármilyen hősiessé, önfeláldozóan verekedtek is a magyar seregek, a muszka invázióval szemben természetesen nem győzhettek a túlnyomó ellenséggel.” Uo.

67 Toldalagi Róza *memoárjai*.

viselkedésmintákat közvetít, hanem műveltségesszményt és megrendíthetetlen értékrendet is. Ebben a koncepcióban más tétje van a forradalom által hirdetett egyenlőségnek. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a népnek igen zavaros képzetei voltak az egyenlőségről, hogy a nem nemesi származásúak ehhez a nemesek lealacsonyodását társították, és azt, hogy az egyenlőség egyenlő életfeltételeket is teremtené.⁶⁸ Nem tartja helyesnek a különböző társadalmi rendből származók közötti házasságot sem, epésen szúr oda Wesselényi Miklósné Lux Annának⁶⁹ is, hogy szerencsésebb lett volna ott maradnia, ahonnan jött.⁷⁰ Többször visszatér az egyenlőség fogalmára, megpróbálja reflektáltan kezelni, hiszen nemesi származása ellenére nem a konzervatív, hanem a liberális álláspontot képviseli a függetlenségi harcok idején. Ezért különbséget tesz a törvény előtti egyenlőség – amelyet legitimnek tart – és a műveltségbeli egyenlőség között, tehát korábbi álláspontját felülírva az egyenlőséget nem a származás vagy a társadalmi státusz, hanem a műveltség függvényeként kezeli:

„De én bizony minden szabadelvűségem mellett se találám legkevésbé is rendén, hogy tollas dámák bő gagyájú kocsisokkal táncoljanak, s ez által is neveljék a népben a fonák és zavart képzetet az egyformaságról. Úgy vélem, amily idves és méltányos a törvény előtti egyformaság, épp oly káros és kivihetetlen az a műveltség különböző fokán levő társadalmi rendeknél”.⁷¹

A fenti memoárirók szinte mindegyike olyan műveltségi szinttel bír, hogy a pusztulás, a szenvedés, a harcok dehumanizáló mivolta lassan felülírja szövegeikben az ideológiák iránti lelkesedést. Vannak közülük olyanok, akik elhallgatnak, de többen hosszan is foglalkoznak a szenvedéssel, a harcok hiábavalóságával. A külső nézőpont főleg a menekülők nézőpontja, ők a halál különböző rémképeivel szembesülve elsősorban a látvány elborzasztó hatásaival foglalkoznak.⁷² Szendrey Júlia vagy Brunszvik

68 „Nem is volt talán a népnek semmiről zavarosabb képzete, mint az egyenlőségről. Falun csodálkoztak, hogy nem vettük fel az ők öltözötjeiket és hogy nem saját kezeinkkel műveljük a földöt; városon pedig szidták az urakat, s a mi furcsább, éppen a vargák a fényűzésért, pedig ők gazdagodtak meg utánna.” *Wesselényi József bárónő emlékirata*. 6.

69 A cseh származású Lux Anna (1827–1865) szobalányi, ápolónői minőségében dolgozott Wesselényi Miklós mellett, akit ő közös gyermekük megszületése előtt néhány héttel vett feleségül.

70 Uo. 7.

71 Uo. 15.

72 Lásd például Bethlen Johanna leírását: „Radnótig iszonyú látvány volt. Az országút szélén a sáncok mind halott székelőkkel voltak tele, a radnóti kastélyhoz vezető fűzfa-allé fái mind felakasztott felkelők lógtak, ezeknek lábai a kocsiablakon beverődtek, iszonyú volt”. BETHLEN: *i. m.* 497.

Teréz a városok pusztulását nemcsak a nemzet, hanem a kultúra pusztulásához társítja, a kilátástalanság tehát az emberi veszteségek mellett abból is adódik, hogy nem lesz olyan kulturális minta, amely segíti majd az újrakezdést:

„Oh nem látni most e hazában egyebet nyomornál, kétségbeesésénél! mindenütt csak pusztulás, rom, s e romok között kezöket kulcsoló szerencsétlenek, kik kifáradva az imádságban, keserű káromlásokat kiáltanak föl az égre, azon istenhez, ki nem hallgatá meg imádságokat, ki elhagyá az igazakat és győzni hagyá a gonoszokat, ...”.⁷³

„A szép Budapest bombázása 14 napja. Sarolta elrohan, hogy megnézzé a látványos színjátékot! Én nem vagyok képes erre, a gondolat, hogy minden golyó talál, egy életet vagy tulajdont semmisít meg, vagy kárt tesz bennük, túl borzalmas nekem. Az emberek vad-sága! Ember ellen! Szörnyű!”⁷⁴

Ezekben a narrációkban nem a női perspektíva az elsődleges, hanem a műveltség, a szellemi kifinomultság lesz az a mérce, amely felől az események más megvilágításba kerülnek. Brunszvik attól fél, hogy a tanult emberek örültségek közeli állapotba kerülnek,⁷⁵ nyelvezete egyre közelebb kerül a helyzetek tényszerű ismertetése helyett a metaforikus nyelvhasználathoz, amely a hódítás különböző szintjeit kívánja megragadni: „Bombákkal és rakétákkal a kőfalak talán be vehetők, a szívek azonban nem! És azok sem tartósan”.⁷⁶ Az őt ért ideológiai vádak (demokrata, republikánus) pedagógus mivoltának hangsúlyozásával utasítja el, pedagógusként pedig a művelt, polgári réteg megteremtését tartja feladatának – a pusztítás tehát az addigi, elért eredményeket teszi tönkre. A harcok dehumanizáló hatása még szembetűnőbb azoknál, akik közvetlen közlőrl tapasztalják meg, hogyan szünteti meg az érzelmeket a közeli és mindennapi haláltapasztalat. Lebstück Mária nem reflektál ezekre, hanem csupán megmutatja, rekonstruálja az emberek kiüresedésének fokozatait, amikor a halottak látványa vagy a súlyosan sebesült emberek már nem tudnak érzelmeket kiváltani a társakból:

„Kérdeztem egy huszártól, hogy nem fél-e a vasemberektől, a kürasszirektől, akik ott a hegyek felől jönnek? Azt felelte: „Ha meg-

⁷³ Szendrey Júlia naplója. 131.

⁷⁴ Brunszvik Teréz naplófeljegyzései. 205.

⁷⁵ „Már az álmok is jelzik, hogy az embernek megvan az a lehetősége, hogy megőrülhessen! micsoda fantasztikus képek! milyen helyzeteket szenved el itt a szellem!” Uo. 132.

⁷⁶ Uo. 163.

iszom két garas ára pálinkát, én is vassá válok!” A markotányosné töltött neki egy pohár pálinkát. Éppen arra jött egy ágyúgolyó és két darabra szakította a markotányosnét. A felső testét messze elhordta a golyó. A huszár azonban nem a markotányosnét sajnálta, hanem a pálinkát. Azt mondta: „Jaj de kár, oda a pálinka! Átkozott svábjá, ezért megfizetsz!”

„A lépcsőházba érve, valami puhára léptem. Világot gyújtottam s akkor láttam, hogy egy halottnak a kezére léptem, így feküdtek még másnap is a holttestek. Ezen időben a tisztek a kis söröcsarnokban és a postán mulatságot rendeztek”.⁷⁷

Wesselényi Jozefa azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ebben a kiüresedésben, az állati ösztönök felülkerekedésében nincs különbség a harcoló felek között, a legszörnyűbb tetteket pártállástól vagy nemzeti érzelemtől függetlenül követik el a harcokban részt vevő felek.⁷⁸ Az ellenségképzés nyelvi eszközei (Wesselényi Jozefa esetében a „bosszuló osztrák”, „a még vadabb orosz”, „gyilkos oláh”, „oláh csorda”, Kánya Emília: „hangos beszédű, lármás, gyűlölt németek”, Szendrey Júlia: „kutyafejű ellenség”, „vértszomjazó és emberhúst-ehető rácz vagy oláh tábor”) kiegészülnek a kezdetben hőrozként tisztelt saját csapatok hibáinak részletes bemutatásával: „Egyáltalában nagyon rossz fegyver volt a székel seregben, azért napirenden volt köztük a gyilkolás, rablás, gyújtogatás. Így történt a Szászrégen felgyújtása is, mert az korántsem a kormány parancsából vagy a vezéreknek kitűzött szándékából történt”.⁷⁹

A szabadságharc nem a reményeknek megfelelően zárult, így az ezekben a dokumentumokban sokszor jelenik meg párhuzamosan az elveszített múlttal, szokásokkal,

⁷⁷ *Lebstück Mária emlékirata*. 136, 140.

⁷⁸ „Legnagyobb fertelmesség mit ezen rakoncátlan székeliek elkövettek, csallhatlanul a kórházi betegek legyilkolása volt. Ezt még csak párdűh sem mentheti, mert voltak a szerencsétlenek közt nemzeti pártbeliek is, kik mint sebesült foglyok, feküdtek a kórházban.” *Wesselényi Józefa bárónő emlékirata*. 37.

⁷⁹ Wesselényi Jozefa. Az erkölcselenség, az emberi tartás elvesztése Györgyfy Róza emlékiratában a legeklatánsabb, aki mindenféle bűnbánat nélküli ismerteti olvasóival azt, hogyan tagadták meg férjével a forradalom bukása után azokat az eszméket, amelyekért korábban állítólag harcoltak. „Miután Bem apónak tudomására jöven, hogy Görgey fegyverletétele után többé ittmaradni nem lehet, felszólította a táborát, hogy aki akarja, kövesse őt Törökországba. És csakugyan sokan követtek is, s úgy szint férjem is menni akart, de már nekem kedvem nem lévén, visszamaradtunk, és férjemmel bemenne a temesvári Festungba, visszaállott az osztrák katonasághoz, megjegyezvén, hogy őt a magyarok úgy fogták volt el, s most megszabadult a magyaroktól s ide, tudniillik az osztrákokhoz, visszajött ismét. Mert ha azt mondotta volna, hogy ők jóakaratokból álltak volt a magyarokhoz, rögtön föbe lövették volna.” *Özvegy Hájek Róza élettörténete*. 264.

erényekkel. Toldalagi Róza például korszakváltásként értelmezi Erdélyben a forradalmat, de nem pozitív értelemben, negatívumát pedig nem az önkényuralom újbóli bevezetése, hanem már a Magyarországgal való unió jelenti, amelynek következtében eltűnt a sajátos, egyéni erdélyi életforma.⁸⁰ Többben számos veszteséggel zárják az események túlélését, a tanulságok levonása azonban legtöbb esetben az olvasóra hárul. A női szerepkörök, a honleányi magatartás azonban Wesselényi Jozefa emlékiratában kiegészül a kitartás, állhatatosság jellemzőivel, egy sikeres szabadságharcnak tehát éppen a nők lettek volna a garanciái, állítja a szövegben egy osztrák tiszt.⁸¹ Új irányt kap tehát a narráció, a heroizáló beszédmód a nők szerepét illetően nyer legitimitást.

THE REMEMBRANCE OF THE 1848-1849 REVOLUTION AND WAR OF INDEPENDENCE IN THE JOURNALS AND MEMOIRS OF FEMALE AUTHORS

Keywords: *1848-1849 revolution and War of Independence; memoir; journal; female roles; biographical narrative*

The 1848–49 revolution appears as a pivotal moment in almost every memoir, serving as a significant turning point that completely reshapes the authors' previous lives and daily routines. The reconstruction of events is always influenced by the authors' current situation: the political environment, their social status when writing their texts. In my study, I undertake the analysis of memoirs written by female authors. For these women who sought to perpetuate the memories, the revolution and War of Independence also meant a change in the normative system of their lives, requiring them to rethink their own positions and life opportunities in the new circumstances. By dissecting the elements of narrative identity, we can observe how the components of their new roles evolve in the light of historical events, and also recognize the impact of learned behaviors and interpretative patterns, whether encouraging action or limiting it. The study examines the linguistic manifestations of these phenomena.

80 „Az 1848-as unió elmosta Erdély minden egyediségét. A Budapestre való központosítás Erdély minden erejét Magyarországra szívtá el. Erdély félretolt provinciácska lett lezüllött, elszegényedett nemességgel, persze vannak kivételek is. Csak a nép magva, a parasztság, az derék és intelligens volt, és ebből a jó magból 1848 óta derék középréteg jött létre, amely hamarosan felül fogja múlni a nemességet. Milyen szép is voltál, én szerelmes Erdélyem! Mennyire szeretlek téged még ma is!” *Toldalagi Róza memoárjai*. 70.

81 „De a nőkben – folytatá enyelegve, – annyi az áldozatkészség, a kitartás a szenvedésben, hogy ha ők volnának a tényezők ezen szerencsétlen forradalomban, talán soha le nem győzethetnék. Hanem ne nézzon többet oly szomorúan réám kegyed, mert mindig eszembe jut feleségem, két gyermekem, hogy talán ebben a pillanatban ők is ép ily gyámoltalan állapotban vannak; mert hiszen a hadiszerencse változó.” *Wesselényi József báróné emlékirata*. 55.

MEMORIA REVOLUȚIEI ȘI A RĂZBOIULUI PENTRU INDEPENDENȚĂ DIN 1848-1849 ÎN JURNALELE ȘI MEMORIILE UNOR AUTORI FEMEI

Cuvinte-cheie: *revoluția și războiul pentru independență din 1848-1849; memorii; jurnal; roluri feminine; narațiune biografică*

Revoluția din 1848-49 apare în aproape toate memorialele ca un punct de cotitură, o adevărată Tele, care restructurează complet viața și cotidianul autorilor. Reconstrucția evenimentelor este întotdeauna influențată de situația actuală a autorilor: în ce mediu politic, în ce statut social își scriu textul. În studiul de față mă angajez în analiza memoriilor scrise de femei. Pentru femeile care doresc să perpetueze memoria, revoluția și războiul pentru independență au însemnat, de asemenea, o schimbare în sistemul normativ al vieții lor, necesitând reflecția asupra propriilor poziții și oportunități de viață în noile circumstanțe. Prin descompunerea elementelor identității narative putem observa modul în care noile elemente de rol se conturează în lumina evenimentelor istorice și reușim, de asemenea, să recunoaștem impactul comportamentelor și modelelor interpretative învățate, fie că încurajează acțiunea, fie că o limitează. Studiul analizează formele de manifestare ale acestor fenomene.